

Simon Stranger

**BLIJF HUN
NAMEN NOEMEN**

Vertaling Neeltje Wiersma

HarperCollins

Voor dit boek is papier gebruikt dat onafhankelijk is gecertificeerd door FSC™ ten behoeve van verantwoord bosbeheer.

Kijk voor meer informatie op www.harpercollins.co.uk/green

HarperCollins is een imprint van Uitgeverij HarperCollins Holland, Amsterdam

Copyright © 2018 Simon Stranger

Oorspronkelijke titel: *Leksikon om lys og mørke*

Copyright Nederlandse vertaling: © 2019 HarperCollins Holland

Vertaling: Neeltje Wiersma

Omslagontwerp: Wil Immink Design

Omslagbeeld: Trinity Mirror / Mirrorpix / Alamy Stock Photo (spelende meisjes)

Foto auteur: © Andre Løyning-saftflaske.no

Zetwerk: Mat-Zet B.V., Soest

Druk: CPI books GmbH, Germany

ISBN 978 94 027 0258 3

ISBN 978 94 027 5774 3 (e-book)

NUR 302

Eerste druk maart 2019

Deze vertaling is tot stand gekomen met de financiële steun van NORLA.

Originele uitgave verschenen bij H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard) AS, 2018.

Published in agreement with Oslo Literary Agency.

HarperCollins Holland is een divisie van Harlequin Enterprises Limited.

* en ™ zijn handelsmerken die eigendom zijn van en gebruikt worden door de eigenaar van het handelsmerk en/of de licentienemer. Handelsmerken met ® zijn geregistreerd bij het United States Patent & Trademark Office en/of in andere landen.

www.harpercollins.nl

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Alle in dit verhaal voorkomende personen zijn ontleend aan de fantasie van de schrijver. Elke gelijkheid met bestaande personen berust op toeval.

A

A van de aanklacht.

A van de arrestatie.

A van de afranseling.

A van alles wat moet verdwijnen en wegglijden in de vergetelheid. Alle herinneringen en gevoelens. Alle bezittingen en voorwerpen. Alles wat het kader heeft gevormd voor een leven. De stoelen waar men op gezeten heeft en het bed waarin men geslapen heeft, zullen naar buiten worden gedragen en in nieuwe huizen gezet worden. De borden zullen door nieuwe handen op tafel gezet worden, en de glazen zullen aan de lippen van andere mensen gezet worden, die het water of de wijn naar binnen zullen gieten voor ze zich tot iemand anders wenden in de kamer om hun gesprek voort te zetten. Dingen die vol geschiedenis geweest zijn, zullen ooit hun betekenis verliezen en in pure vorm veranderen, zoals een vleugel zal staan voor een edelhert of een kever.

Ooit zal dat gebeuren. Ooit zal voor ons allemaal de laatste

dag komen, zonder dat we weten wanneer dat zal zijn, of op welke manier er een eind aan ons leven zal komen. Ik weet niet of ik de laatste uren van mijn leven in een verpleeghuis zal doorbrengen, rochelend van de hoest, en met een huid die wit en slap aan mijn bovenarmen hangt als brooddeeg aan een pollepel, of dat ik plots en onverwacht moet sterven op vijfenveertig- of zesenveertigjarige leeftijd, door ziekte, of door een ongeval.

Misschien word ik gedood door een klomp ijs die van het dak van een flatgebouw naar beneden komt, losgeraakt door de trillingen van iemand die een verdieping lager de badkamer-vloer openboort, of door een golf warme lucht van zee, zodat de ijsklomp langs de ramen naar beneden glijdt. Langs woonkamers en slaapkamers, voordat hij mijn hoofd raakt terwijl ik met gebogen hoofd het nieuws op mijn mobiel lees, zodat de telefoon uit mijn handen glipt en oplichtend op het trottoir blijft liggen terwijl mensen geschokt samendrommen in een halve cirkel. Toevallige voorbijgangers die plotseling aan de afgrond worden herinnerd die altijd dicht bij een ieder is, maar die maar uiterst zelden zichtbaar wordt: dat alles wat we zijn en hebben weggerukt kan worden, midden in het alledaagse leven.

In de Joodse traditie wordt gezegd dat een mens twee keer sterft. De eerste keer als het hart stopt met slaan en de hersenactiviteit stopt, als in een stad waar de elektriciteit uitvalt.

De tweede keer is als de naam van de dode voor de laatste keer gezegd, gelezen of gedacht wordt, vijftig of honderd of vierhonderd jaar later. Want dan pas is diegene echt weg, weggestreept uit het leven op aarde. Deze tweede dood was het uitgangspunt van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig toen hij het idee kreeg om straatkeien in messing te gieten, daar de namen van Joden in te graveren die tijdens de Tweede Wereldoorlog door de nazi's werden vermoord, en ze in het trottoir te

plaatsen voor de huizen waar de gezinnen woonden. Hij noemt ze 'struikelstenen'. Met het kunstproject wordt een poging gedaan om de tweede dood uit te stellen, want door de namen van de slachtoffers in de grond te kerven, heeft de kunstenaar ervoor gezorgd dat voorbijgangers zich de komende decennia in het voorbijgaan zullen bukken, en op die manier de doden levend zullen houden; tegelijkertijd worden de herinneringen aan een van de zwartste hoofdstukken in de Europese geschiedenis levend gehouden, als zichtbare littekens in het aangezicht van de stad. Tot nu toe zijn er zevenenzestigduizend struikelstenen geplaatst in verschillende Europese steden.

Een daarvan is die van jou.

Een van de stenen draagt jouw naam en is geplaatst in het trottoir waar jij woonde, in het midden van de Noorse stad Trondheim. Een paar jaar geleden ging mijn zoon op zijn hurken voor deze steen zitten en veegde met zijn handschoen wat gruis en vuil van het koper. Toen las hij hardop. 'Hier woonde Hirsch Komissar.'

Mijn zoon werd dat jaar tien, en hij is een van jouw achterachterkleinkinderen. Net zoals mijn dochter, die nog zes was die lente en die haar armen om mijn nek sloeg. Mijn vrouw, Rikke, stond ernaast, en ook in de cirkel, als verzameld rond een urnbijzetting, stonden mijn schoonmoeder, Grete, en haar man, Steinar.

'Ja, hij was mijn grootvader,' zei Grete. 'Hij woonde op deze plek, op de tweede verdieping,' zei ze en keerde zich naar de ramen in het appartement achter ons, waar jij vroeger vaak naar buiten stond te kijken, in een andere tijd, toen andere mensen dan wij leefden. Ik had nog steeds de armen van mijn dochter rond mijn nek, toen mijn zoon verder ging met het lezen van de naakte feiten die in het koper gegraveerd waren.

HIER WOONDE
HIRSCH KOMISSAR
GEBORTEJAAR 1887
GEARRESTEERD 12-1-1942
FALSTAD
GEDOOD 7-10-42

Grete zei iets over de onverwachte invasie, vertelde opnieuw het verhaal over hoe haar vader plotseling de soldaten had gezien op de morgen van 9 april 1940, toen ze door de straten stampen in grijsblauwe jassen en laarzen die ritmisch tegen de grond sloegen. Rikke stond op om aan het gesprek deel te nemen, en mijn dochter ging tegen haar aan staan. Alleen mijn zoon en ik bleven bij de struikelsteen zitten. Hij veegde met zijn handschoen over de laatste regel en keek toen op.

‘Waarom werd hij gedood, papa?’

‘Omdat hij Jood was,’ antwoordde ik.

‘Ja, maar waarom?’

Ik voelde de blik van Rikke van opzij, hoe ze aan beide gesprekken tegelijk deelnam.

‘Tja... de nazi's wilden iedereen die anders was doden. En ze haatten Joden.’

Mijn zoon werd stil.

‘Zijn wij ook Joods?’ vroeg hij. Zijn bruine ogen waren heel helder, geconcentreerd.

Ik knipperde meerdere keren terwijl ik probeerde te bedenken wat hij wist over de geschiedenis van zijn familie. Wat wisten mijn kinderen eigenlijk over de Joodse kant van het geslacht? Wij moeten verteld hebben dat hun betovergrootouders van moederskant meer dan honderd jaar geleden uit verschillende delen van Rusland geïmmigreerd waren. We hadden over de

oorlog gepraat, over de vlucht van overgrootvader Gerson, die ze allebei nog net gekend hadden voordat hij stierf.

Rikke haalde adem om iets te zeggen, maar ze werd weer bij het gesprek met Grete betrokken, en ik ontmoette de ogen van mijn zoon.

‘Jij bent Noors,’ antwoordde ik, maar voelde dat er iets van verraad in het antwoord lag en voelde de blik van Rikke. ‘Een deel van jou is ook Joods, maar wij geloven niet,’ zei ik terwijl ik ging staan, hopende dat Rikke of Grete iets zou zeggen, dat zij beter dan ik wisten wat je moest antwoorden, maar het gesprek was al verder gegaan, was de logica van de associaties gevolgd en ver van het onderwerp afgedwaald.

Waarom werd hij gedood, papa?

Deze vraag achtervolgde mij in de maanden daarna en bleek moeilijk te beantwoorden, het verleden hult zich in steeds dikere lagen van vergetelheid en bedekt hetgeen voorbij is. Maar toch. Door in verschillende archieven rond te neuzen en door met anderen in de familie over het verleden te praten kwamen de gebeurtenissen uit het verleden langzaam naar voren.

Al gauw kon ik de sneeuw voor me zien in het centrum van Trondheim.

De damp van de adem van de mensen die de kleine, scheve houten huizen voorbij lopen.

Al gauw wordt duidelijk dat het eind van je leven begint op een woensdagmorgen, te midden van al het gewone.

Het is 12 januari 1942. Je staat achter de toonbank in de kledingzaak waarvan je samen met je vrouw eigenaar bent, omgeven door standaards met hoeden en bustes met mantels en jurken. Je hebt net de eerste klant van de dag binnengelaten en haar verteld wat voor aanbiedingen jullie hebben, als de telefoon je dwingt je sigaret en de bestelbon neer te leggen.

‘Parijs-Wenen, met wie spreek ik?’ zeg je, automatisch, zoals je duizenden keren eerder de telefoon hebt opgenomen.

‘*Guten Morgen*,’ zegt een man aan de andere kant, en gaat door in het Duits. ‘Spreek ik met Komissar?’

‘Ja, dat klopt,’ antwoord je, ook in het Duits, en denkt een ogenblik dat het een van de leveranciers uit Hamburg kan zijn die belt, misschien in verband met weer een paar problemen met de douaneregels. Misschien vanwege de zomerjurken die je al hebt besteld, maar dan moet het iemand zijn die net in dienst is, want deze stem is niet van iemand die je kent.

‘Hirsch Komissar, getrouwd met Marie Komissar?’

‘Ja... Met wie spreek ik?’

‘Ik ben van de veiligheidsdienst van de Gestapo.’

‘Ja, en?’

Je kijkt op van de bestelbon, merkt aan de klant in de winkel dat ze doorheeft dat er iets aan de hand is, en keert je gezicht naar de muur terwijl je je hart in je keel voelt kloppen. Gestapo?

‘Er is iets waar we graag met u over willen praten,’ zegt de ander zacht.

‘Ja, en?’ antwoord je slechts, treuzelt en wilt net je mond weer opendoen om te vragen waarover, maar wordt onderbroken.

‘Wees zo goed om vandaag om twee uur voor verhoor naar het Misjonshotell te komen,’ zegt de stem aan de andere kant.

Het Misjonshotell. Voor verhoor? Waarom zou je in vredesnaam voor verhoor moeten komen, denk je met je gezicht naar de muur. Heeft dit iets met de broer van Marie te maken, David, en zijn communistische sympathieën? De punt van een koploze spijker steekt uit het deurkozijn. Je zet je duim tegen het metaal, drukt de punt in je huid en doet je ogen dicht.

‘Hallo?’ zegt de stem aan de andere kant op ongeduldige toon. ‘Bent u er nog?’

‘Ja, ik ben er nog...’ antwoord je, haalt je duim van de spijker en ziet de witte punt waar het bloed weggedrukt is van het vlees. De klant in de winkel is bij het rek met jurken blijven staan, maar kijkt verder tussen de kledingstukken als je je omdraait en naar haar kijkt.

‘Sommige van mijn collega’s denken dat ik hiermee een veel te groot risico neem...’ zegt hij, en je hoort het geluid van een aansteker die vlak bij de hoorn aangaat.

‘...die denken dat ik een auto had moeten sturen om u meteen op te pakken, zodat u er niet zomaar met uw zonen van door gaat, jullie zijn immers Joden...’ zegt de man, het laatste woord beklemtonend, voordat hij op zachtere, bijna vertrouwelijke toon doorgaat: ‘Maar ik weet dat uw vrouw, Marie, in het ziekenhuis ligt... Gevallen op het ijs, is het niet?’

‘Ja, dat klopt... Ze is een paar dagen geleden uitgegleden en op het ijs gevallen, en heeft... het bot in haar heup gebroken,’ antwoord je en herinnert je niet wat heupgewricht is in het Duits, weet niet zeker of je het woord ooit geweten hebt. Wat er bedoeld wordt is wel duidelijk.

Dat Marie zo dom kon zijn om op laarsjes met hoge hakken met die gladheid de straat op te gaan, denk je. Zo onvoorzichtig, altijd zo elegant en met zo’n onbedwingbare drang om alles zelf te beslissen. Als je met een paar hints komt dat ze dingen anders zou moeten doen, dat ze misschien iets voorzichtiger zou moeten zijn, dat het misschien niet zo slim is om ingezonden stukken in de kranten te laten plaatsen zoals ze doet, of thuis symposia te houden waar ze politieke vragen bediscussiëren, dan haalt Marie daar slechts haar neus voor op. Dan worden haar ogen donker voor ze je te verstaan geeft dat zij van plan is de dingen op haar manier te doen. Nu heeft ze dat gedaan, en kijk nu waar dat toe leidt, denk je daar achter de toonbank, nog

steeds met de hoorn van de telefoon in je hand. De klant glimlacht naar je en loopt de deur uit. De bel rinkelt weer.

‘Gebroken heupgewricht, ja...’ zegt de gezichtsloze persoon aan de andere kant en herinnert je aan de Duitse betekenis. ‘Dus dan reken ik erop dat noch u, noch uw zonen ervandoor gaan, nietwaar? In dat geval zijn we genoodzaakt ons over haar te ontfermen.’

Over haar te ontfermen. Je knikt stilletjes, hoewel niemand je lichaamstaal kan lezen door de telefoon, voor je antwoordt dat jullie nergens heen zullen gaan.

‘Goed, meneer Komissar. Dan komt u om twee uur vandaag hierheen. En u weet waar het is, nietwaar?’

‘Het Misjonshotell? Ja, natuurlijk.’

‘Goed. Tot ziens.’

Er volgt een klik als de ander de hoorn op de haak legt, en je blijft achter de toonbank staan terwijl je gedachten in je rondfladderen als een zwerm vogels die opgeschrikt worden in een boom, want wat moet je nu doen? Je kijkt op de klok. Je hebt nog enkele uren voor het twee uur is. Dan heb je nog ruim de tijd, genoeg tijd om ervandoor te gaan en alles achter te laten, denk je en je overweegt een ogenblik om naar de achterkamer te sluipen en door de magazijndeur te verdwijnen. Te verdwijnen in de stegen en alleen maar te rennen, zo ver je kunt, zonder te stoppen, zonder acht te slaan op de bloedsmaak in je mond, de blikken van vreemden of dat je benen vermoeid raken op je weg de heuvel op. Je zou de hele weg naar het bos kunnen rennen, je verschuilen tussen de dennenbomen en helemaal doorgaan naar de grens met Zweden, waar je dochter, Lillemor, al in veiligheid leeft. Dat zou kunnen, denk je, maar je weet meteen hoe gemeen deze inval is, want hoe moet het dan met Marie? Hoe moet het met jullie twee zonen,

Gerson en Jacob? Als jij ervandoor gaat, zullen ze wraak nemen op hen, denk je en je bergt de bestellijst met je vrije hand op, want zelfs al zou je Jacob kunnen informeren door binnen te lopen bij een man die je kent aan de hogeschool, je kunt Gerson niet bereiken, want Gerson maakt een huttentrektocht met studievrienden, en wat zal er dan met hem gebeuren, als hij terugkomt in de stad na zijn huttentrektocht en ontdekt dat de Duitsers voor zijn kamer staan te wachten? Wat zullen ze met Marie doen?

Zijn ze waar, de geruchten die sinds kort de ronde doen in winkels, bij etentjes en in de synagoge? Dat de Joden naar speciale kampen in het buitenland gestuurd worden. Of zijn dat maar verzinsels, overdreven verhalen, zoals je als kind alle mogelijke soorten monsters uit het donker tevoorschijn kon zien komen?

Je belt een van je werkneemsters die in deeltijd werkt, en vraagt of zij kans ziet om te komen en het over te nemen. Je vertelt haar over de oproep voor verhoor en vraagt of zij in het ergste geval de komende dagen de winkel kan doen, mocht het langer duren. Dan bel je Jacob, vertelt hem wat er gebeurd is en vraagt hem om te proberen Gerson te pakken te krijgen. Jacob begint te stotteren, zoals hij af en toe doet als hij opgewonden raakt, dus probeer je hem gerust te stellen, zeg je dat alles goed zal gaan, dat het zeker niets ernstigs is, en dat je nog wel tijd hebt om langs het ziekenhuis te gaan om het tegen Marie te zeggen. Dan leg je op. Het duurt niet lang voordat de winkelhulp binnenkomt, ook zij met een ernstige, bijna lijdende uitdrukking op het gezicht, zodat je genoodzaakt bent haar gerust te stellen en te proberen alles wat minder somber te doen voorkomen. Dan doe je je jas aan, zegt gedag en loopt naar het ziekenhuis.

Om wat voor zaak gaat het eigenlijk? Misschien is het alleen

maar een of andere vage aanklacht, iets waarvoor ze je helemaal niet kunnen arresteren, denk je terwijl je de heuvel op loopt. Erop lettend daar te lopen waar ze gestrooid hebben, en je goed vasthoudend aan het hekwerk zodat je niet zult uitglijden op de klompjes ijs die op de stenen treden liggen, die op gladde glazen kwallen lijken.

Het is immers helemaal niet zeker dat het iets ernstigs is, want wat heb je eigenlijk gedaan? Niets. Waarschijnlijk is het slechts een formaliteit, misschien slechts een registratie van de Joodse bevolking, of in het ergste geval willen ze inlichtingen hebben over de broer van Marie, denk je terwijl je de bocht omgaat bij het ziekenhuis.

Een paar uur later zit je voor verhoor in het Misjonshotell. In de zalen wemelt het van de jonge mensen in uniform. Een wirwar van soldaten die praten, die roken, die bevelen geven. De man die achter het bureau vóór je zit, tikt met het uiteinde van een pen tegen de documenten op het bureau en kijkt op met een harde, koude blik.

‘Ik heb gehoord dat u uit Rusland komt, klopt dat?’

‘Ja.’

‘En dat u vijf, of was het zes, talen spreekt?’

‘Ja?’ antwoord je, er niet zeker van waar hij naartoe wil.

‘Dat is wel ongewoon... U bent opgeleid tot ingenieur, hebt in meerdere landen gestudeerd, in Engeland, Duitsland, in Wit-Rusland... Toch hebt u samen met uw vrouw gewoon een eenvoudige kledingwinkel?’

‘Ja, dat klopt, ik...’ begin je, maar wordt onderbroken.

‘...en dan bent u Jood,’ zegt hij achteroverleunend in zijn stoel. ‘Wat is uw connectie met David Wolfsohn?’

‘Dat is de broer van mijn vrouw,’ antwoord je, wist dat het om hem moest gaan, maar dan komt de verrassing.

‘U weet dat het verboden is om naar de BBC te luisteren, niet-waar?’

‘Ja,’ antwoord je en voelt hoe je vingers elkaar opzoeken in je schoot.

‘U weet dat het niet toegestaan is om nieuws uit Engeland te verspreiden?’

Je knikt.

‘En dat het verplicht is er melding van te doen als iemand die u kent zich met zoiets zou bezighouden?’

Hoe weten ze dit, denk je, vertwijfeld je geheugen doorzoekend naar plaatsen waar je geweest bent, waar jullie over het laatste nieuws uit Engeland gesproken hebben, maar snapt niet waar dat geweest kan zijn, en wie dat opgepikt kan hebben.

‘Wij kunnen bewijzen dat deze nieuwsberichten in een zeker café gedeeld worden... Kaffistova.’

Dat was het antwoord. Natuurlijk. Kaffistova.

‘Wij weten ook dat u nogal vaak in de haven te vinden bent, kunt u iets vertellen over wat u daar doet?’ gaat hij verder.

‘Om goederen in ontvangst te nemen,’ zeg je. Iemand moet je gevolgd zijn. Iemand moet je gesprekken afgeluisterd hebben, en je gesprek in Kaffistova. Iemand die het Noors beheerst, maar wie dan?

‘U moet hier blijven terwijl wij de zaak nader onderzoeken,’ zegt de man achter het bureau en hij wuift je weg met zijn hand, tegelijkertijd naar een van de soldaten bij de deur kijkend.

‘Tot zover bedankt, meneer Komissar,’ zegt de man en hij schuift je map aan de kant en vraagt de wachten je naar een cel in de kelder te brengen.

De morgen erna denk je nog steeds dat ze je vrij zullen laten, dat iemand binnen het systeem zal inzien dat jij geen gevaar vormt voor het Derde Rijk, en dat het goedkoper en eenvoudiger voor hen zal zijn om jou verder te laten gaan met je leven, maar dan komen er drie soldaten de cel binnen die je vriendelijk groeten voordat ze je vragen je handen op de rug te leggen. Het metaal van de handboeien voelt koud aan tegen je huid.

‘Waar gaan we heen?’ vraag je in het Duits.

‘Kom,’ antwoordt een van de bewakers en leidt je de trappen op, door een gang naar een binnenplaats waar de sneeuw naar beneden dwarrelt. Een zwarte auto staat met draaiende motor te wachten. Je wordt op de achterbank geschoven. Dan rijden jullie de stad uit. Pas na een hele poos heb je door waar jullie naar op weg zijn.

Concentratiekamp Falstad.

Een uur buiten Trondheim. Een wit stenen gebouw met een binnenplaats in het midden, omringd door barakken en afrasteringen van prikkeldraad, waar de sneeuw zich als een dunne, witte laag op de gedraaide metaaldraden gelegd heeft.

De poort gaat open, en je wordt door het portaal geleid, voorbij een kale berkenboom, het gebouw in naar de eerste verdieping. Daar zijn de deuren van de gevangencellen naast elkaar. Houten deuren met gebogen tralies voor de luiken. Een gezicht wordt zichtbaar. Een andere gevangene. Twee bewakers staan toe te kijken terwijl jij je uitkleedt, vlak voor de cel, dan word je opgesloten in een van de ruimtes. Een langwerpige ruimte met een raam aan het eind en een stapelbed. De grendel glijdt dicht in de deur achter je, en je voelt langzaam het besef komen dat dit waarschijnlijk het einde is, en dat alles voor het laatst is geweest.

A van de alcohol en het moment in de eerste weken in het gevangenenkamp waarop je jezelf betrapt dat je die mist, het verlangen naar een roes die de omgeving en de gedachten had kunnen verzachten en die de verwarring, de razernij en de vrees minder had kunnen laten worden, gewiegd in een sluimering van vergeten.

A van alle associaties die op ieder moment kunnen opduiken op weg naar de dwangarbeid, in de eetzaal of buiten in het bos. Ogenblikken van plotselinge en geheel onverwachte herinneringen, alsof alles wat er was, een opening was naar iets anders.

De grove flarden van vrachtwagenwielen op de weg buiten het kamp kunnen je plotseling terugbrengen naar de modderige weggetjes uit je jeugd, in het Joodse deel van het Rusland van de tsaar, met lichtbruine kippen die liepen te kakelen achter de afrastering, en een verwaarloosde hond waar je altijd met een boog omheen liep.

Het zien van een bewaker die zijn hoofd achterover buigt en zijn ogen sluit in het zonlicht, kan je plotseling terugvoeren naar je studietijd in Duitsland en de overrompelende sprankjes geluk als je achterovergeleund op een bank zat in de pauzes van de studiezaal, in een land dat nog niet was overgenomen door de nazi's.

Een pasgewassen hemd dat te drogen hangt buiten een van de barakken, gespannen als een zeil als het waait, kan je in een ogenblik naar de zaak brengen die jij en Marie uit het niets hebben opgebouwd, of naar het vluchtelingenkamp in Uppsala dat jullie dom genoeg hebben verlaten, waar de kledingstukken aan de waslijnen buiten de huizen hingen te drogen terwijl de kinderen rondrenden.

A van als in de avond de stilte geleidelijk over het gevangenenkamp valt en je met gesloten ogen in je cel blijft liggen en je de gezichten van je gezin uit je geheugen opdiept.

A van de kleine afdaling die je passeert op weg naar de dwangarbeid in het Falstadbos: een gladgeschuurde streep in de helling voor een boerderij, waarin zwarte strepen van aarde en stenen geslepen zijn door kleine kinderlichamen die naar beneden zijn gegleden, met rode wangen van de kou en vreugdekreten uit de kleine monden.

A van alle verhalen die onder de struikelstenen verborgen bleken te liggen, en die de laatste jaren tevoorschijn zijn gekomen. Een plotseling en overweldigend aantal verhalen, als een grote hoeveelheid insecten die tevoorschijn schoot vanonder de stenen die je als kind optilde.

Lieve Hirsch. Dit is een poging om de tweede dood uit te stellen en de vergetelheid weg te schuiven, want ook al kan ik nooit het hele verhaal vertellen over wat er met je gebeurde, ik kan stukjes ervan naar boven halen, ze samenvoegen en tot leven brengen wat verdwenen is. Ik ben geen Jood, maar mijn kinderen, jouw achterachterkleinkinderen, hebben Joods bloed. Jouw verhaal is hun verhaal. Hoe kan ik, als vader, proberen deze haat te verklaren?

De morgen bij de struikelsteen voerde mij al gauw naar stadjes en plaatsen waar ik nooit geweest was, naar archieven, naar gesprekken, naar boeken en familiealbums. Het meest voerde die echter naar het verhaal over een heel speciale villa aan de rand van Trondheim. Een geschiedenis zo macaber en buitensporig dat ik eerst niet dacht dat het mogelijk kon zijn, want dit huis vermengt onze gezamenlijke familiegeschiedenis met het

verhaal van Henry Oliver Rinnan, een jonge man die uiteindelijk een van de ergste onder de ergste nazi's in Noorwegen werd.

Een huis met een bijnaam met een B.

Bandeklosteret.